

Sylwia PORĄBKA 

Wydział Humanistyczny AGH

porabka@agh.edu.pl

KULTUROWE ASPEKTY SPORU WOKÓŁ FORM UPAMIĘTNIA KL PLASZOW W KRAKOWIE

ABSTRACT

Cultural Aspects of the Dispute Regarding Forms of Commemoration of KL Plaszow in Krakow

The “Museum – Memorial site KL Plaszow” has been the subject of dispute between the authorities of Krakow and residents of the district since 2013. The conflict concerns the management of land on which the former concentration camp once stretched. Parties to the dispute have different concepts on how to commemorate the site. Differences in their views relate to: a/ forms and scope of area fencing, b/ nature protection, c/ permitted activities and specification of functions of individual parts of the former camp, d/ the positioning of the participants of the conflict, e/ creation of historical narration, f/ economic dimension of the Museum – Memorial site KL Plaszow. The article focuses on analyzing narration among individual parties and presenting the dispute in terms of R. Dahrendorf and L. A. Coser’s social conflict.

Keywords: conflict, memorial site, memory, social conflict

Słowa kluczowe: konflikt, miejsce pamięci, pamięć, konflikt społeczny

1. HISTORIA

Nazistowski obóz pracy i koncentracyjny Płaszów został utworzony przez Niemców w październiku 1942 r. na terenie znajdującym się pomiędzy dwoma wzniesieniami krakowskich Krzemionek¹. Był on stale rozbudowywany i latem 1944 r. rozciągał się na pograniczu Podgórze, Woli Duchackiej i Płaszowa, zamykając się w granicach ulic Pańskiej, Swoszowickiej, Piaskowej i Wielickiej, obejmował tym samym obszar ok. 80 ha². W jego centralnej części usytuowane były dom przedpogrzebowy i dwa cmentarze żydowskie. Baraki obozu budowano bezpośrednio na grobach³.

Po KL Płaszów nie zachowały się prawie żadne pozostałości. Większość obiektów obozowych została rozebrana jeszcze przez Niemców w 1944 r., a po wkroczeniu na ten teren żołnierzy ZSRR wszystkie zabudowania rozmontowano. W sprawozdaniu Zarządu Miejskiego odnotowana została informacja o wojsku sowieckim, które przy pomocy jeńców usuwa budynki strażnicze i zasieki z drutu kolczastego⁴. Pozostałości infrastruktury obozu wykorzystywała również okoliczna ludność⁵. Najlepiej zachowanym obiektem jest Szary Dom przy ulicy Jeruzolimskiej 3, który przed wojną był budynkiem administracyjno-mieszkalnym Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie, a w trakcie okupacji pełnił funkcję biura administracyjnego SS. W 1943 r. urządzono w nim również cele i bunkry⁶. Po wojnie znajdowały się tam mieszkania komunalne, lecz w niedługim czasie Szary Dom zostanie odremontowany i stanie się częścią Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów, gdzie będzie prezentowana część wystawy ukazującej historię obozu⁷. Warto również wspomnieć o pozostałościach zdemastowanych płyt nagrobnych, wśród których w dobrym stanie zachowała się kamienna macewa upamiętniająca Chaima Jakuba Abrahamera⁸. Aktualnie obszar byłego obozu Płaszów jest traktowany jako teren zielony, miejsce spacerów dla mieszkańców miasta.

Po II wojnie światowej pamięć ofiar KL Płaszów czczono w sposób skromny. Najbardziej widoczna forma upamiętnienia to płaszowski Pomnik Ofiar Faszyzmu autorstwa architekta profesora Witolda Cęckiewicza⁹. Po upadku komunizmu wzrosła liczba inicjatyw komemoracji terenu. Do popularyzacji tego miejsca przyczynił się w 1993 r.

¹ R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945*, Warszawa–Kraków 2009, s. 26.

² J. Dutka-Kącka, M. Zakrzewski, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945: zapomniane miejsca zbrodni*, Kraków 2013, s. 5.

³ R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945. Przewodnik historyczny*, Kraków 2014, s. 15.

⁴ K. Kocik, *Płaszów. Próby upamiętnienia (1945-2007)*, [w:] *Płaszów. Odkrywanie*, red. M. Baran, Kraków 2016, s. 100.

⁵ *Tamże*, s. 101

⁶ R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945. Przewodnik...*, s. 57.

⁷ M. Bednarek, K. Karski, M. Śmietana, *Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2016-2017*, Kraków 2017, s. 48.

⁸ R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945. Przewodnik...*, s. 65.

⁹ *Tamże*, s. 75.

sukces filmu *Lista Schindlera* Stevena Spielberga, który do tej pory odgrywa znaczącą rolę w promocji turystycznej miasta¹⁰. Ważnym etapem na drodze do upamiętnienia KL Płaszów była decyzja Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków o wpisaniu go 24 października 2002 r. do rejestru zabytków¹¹.

2. GENEZA KONFLIKTU

W 2007 r. na zlecenie Gminy Miejskiej Kraków odbył się konkurs urbanistyczno-architektoniczny na opracowanie koncepcji zagospodarowania przestrzennego terenów byłego „Obozu Płaszów”. Pierwsze miejsce zdobył projekt grupy GPP Proxima sporządzony przez Borysława Czarakcziewa, Sławomira Koguta i Mikołaja Iwańczuka¹². Zwycięska koncepcja stała się punktem wyjścia do rozpoczęcia prac zmierzających do otwarcia na tym terenie oddziału Muzeum Krakowa¹³. 26 stycznia 2017 r. podpisano trójporozumienie o utworzeniu Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów między Gminą Miejską Kraków, Gminą Wyznaniową Żydowską w Krakowie i Muzeum Historycznym Miasta Krakowa¹⁴.

Projekt GPP Proxima spotkał się jednak ze sprzeciwem różnych środowisk. Został oprotestowany przez biorących udział w konkursie architektów Krzysztofa i Piotra Bieniów, którzy podkreślali, że zwycięska koncepcja nie spełnia warunków konkursu oraz zakłada zbyt dużą ingerencję w teren dawnego obozu i stanowi profanację miejsca¹⁵. Na ten sam problem zwrócili uwagę przedstawiciele Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie i nie zezwolili na prace budowlane sprzeczne z prawem halachicznym¹⁶. Przeciwno projektowi zaprotestowali również członkowie Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych, Klubu Architekta oraz Witold Cęckiewicz¹⁷. Twórcy scenariusza wystawy Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów z Muzeum Krakowa zwracali uwagę na wady koncepcji, m.in. brak uwzględnienia w niej Szarego Domu i przestarzałe środki prezentacji „wrażliwej przestrzeni”¹⁸. Protesty poskutkowały wydaniem w 2013 r. *Zamiennego planu budowlanego*, który, jak tłumaczył jego autor Borysław Czarakczew, uwzględnił wszystkie uwagi niezadowolonych grup.

¹⁰ D. Levy, N. Sznajder, *Amerykanizacja Holocaustu jako imperatywu społecznego*, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa 2018, s. 177, *Wiedza o Kulturze*.

¹¹ K. Kocik, *Płaszów...*, s. 132.

¹² *Ogłoszenie z dnia 2007-04-11*, eGospodarka.pl, [online:] <https://tiny.pl/79d1x>, 7 III 2020.

¹³ K. Kocik, *Płaszów...*, s. 135.

¹⁴ M. Bednarek, K. Karski, M. Śmietana, *Miejsce Pamięci KL Płaszów...*, s. 5.

¹⁵ *Kłótnia nad grobami*, „Dziennik Polski 24” 2007, 13 IV, [online] <https://tiny.pl/79d1d>, 7 III 2020.

¹⁶ *Nie ruszać cmentarza*, Forty CK Twierdzy Kraków, 10 V 2007, [online] <https://tiny.pl/79djg>, 7 III 2020.

¹⁷ *Tamże*.

¹⁸ *KL Płaszów. Źródła, stan wiedzy, miejsce pamięci*, Program7 – Niezależna Telewizja Internetowa, 15 IV 2017, [online] <https://tiny.pl/79dj8>, 7 III 2020.

Zrezygnowano z elementów wymagających wykopania dołów pod fundamenty oraz z nisz świetlnych na placu apelowym¹⁹. Po wydaniu nowego projektu ponownie rozgorzała dyskusja, tym razem włączyła się w nią głównie lokalna społeczność zamieszkująca okolice Krzemionek, która odrzuciła m.in. przedstawiony sposób wygrodenienia terenu²⁰.

Od 2016 r. w ramach prac nad scenariuszem wystawy Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów Muzeum Krakowa nawiązało dialog z osobami mieszkającymi w bliskim sąsiedztwie terenu byłego obozu²¹. Spotkania otworzyły pole do szerszego omówienia trudności komemoracji KL Płaszów, a w dyskusję włączyły się także środowiska ekologów, historyków, radnych dzielnic oraz urzędników. Każda ze stron dialogu miała swoje własne wyobrażenie zagospodarowania omawianej przestrzeni i dla każdej z nich teren dawnego obozu spełnia obecnie inną funkcję. W wyniku wielu postulatów osób zainteresowanych od czerwca 2019 do stycznia 2020 r. trwały burzliwe konsultacje społeczne prowadzone przez Muzeum Krakowa i Miejskie Centrum Dialogu²². Stronami publicznej debaty były: Gmina Miejska Kraków, Muzeum Krakowa²³ oraz ruch lokalnych aktywistów używający nazwy „Stop Ogradzaniu Krzemionek”. Okazjonalnie głos zabierali także członkowie Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie i towarzystwa przyrodnicze (m.in. Akcja Ratunkowa dla Krakowa, Towarzystwo Ochrony Przyrody).

3. METODY BADAŃ

Analiza trwającego konfliktu o zagospodarowanie terenu byłego KL Płaszów nawiązuje do teorii Lewisa Alferda Cosera, Ralfa Dahrendorfa oraz prac Lech Michała Nijakowskiego, Małgorzaty Zawilej, Lucyny Przybylskiej i Piotra Wróblewskiego. Lech M. Nijakowski wprowadził model wyjaśniający spory narodowościowe i etniczne o pomniki, cmentarze, miejsca święte itd. w wymiarze symbolicznym, stosując kategorię „domeny symbolicznej”, czyli miejsca, nad którym grupy panują symbolicznie²⁴. Małgorzata Zawila przedstawiła proces „dziedziczenia” przedwojennych cmentarzy, który składa się według autorki z trzech elementów: przypisywania znaczeń, osławiania i powstawania wspólnot²⁵. Lucyna Przybylska wyjaśnia przebieg sakralizacji świeckich przestrzeni

¹⁹ *Zamienny projekt budowlany*, Miejskie Centrum Dialogu, 8 VII 2019, [online] <https://tiny.pl/79dph>, 14 IV 2020.

²⁰ *Buldożery nie wjadą na teren dawnego obozu Płaszów*, „Dziennik Polski 24” 2013, 6 VI, [online] <https://tiny.pl/79dpm>, 7 III 2020.

²¹ M. Bednarek, K. Karski, M. Śmietana, *Miejsca Pamięci KL Płaszów...*, s. 60.

²² *Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów w Krakowie – konsultacje społeczne wokół zagadnień związanych z powstającym muzeum*, Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://tiny.pl/79dpr>, 7 III 2020.

²³ W tekście używać będą skrótów: UMK – Urząd Miasta Krakowa, MK – Muzeum Krakowa.

²⁴ L.M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006, s. 11.

²⁵ M. Zawila, *Dziedziczenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019, s. 237, *Jagiellońskie Monografie Religioznawcze*.

w Polsce, porusza kwestię demonstrowania religii w przestrzeni publicznej i wspólnej egzystencji sfer *sacrum* i *profanum*²⁶. Piotr Wróblewski przeanalizował i opisał konflikty związane z miejscami świętymi mniejszości etnicznych w Polsce²⁷.

Charakteryzowany przez niemieckiego socjologa Ralfa Dahrendorfa współczesny konflikt lokuje się w społeczeństwie, w którym odbywa się walka nie o dobra, a o „uprawnienia” (dostęp do dóbr, przywilejów) i „zasoby” (poziom dóbr, przywilejów)²⁸. Dotyczy szans życiowych, a jego przedmiotem jest walka o *równość udziału, równość wobec prawa, równość szans i wspólna podstawa pozycji społecznej*²⁹. Istotna w przedstawionym badaniu będzie rola konfliktu, który, jak podkreśla za Georgem Simmlem Lewis A. Coser, *uświadamia przeciwnikom oraz szerszej wspólnoty te normy i zasady, które były uspio- ne przed rozpoczęciem konfliktu*³⁰. Przypadek sporu wokół zagospodarowania terenu byłego obozu KL Plaszow unaocznia nie tylko proces uświadczenia norm i zasad, ale także budowanie pewnych szczególnych narracji towarzyszących argumentacji i zajmowaniu stanowisk przez strony konfliktu.

Analizie poddano narracje, które powstały w wyniku sporu. Pod pojęciem narracji rozumiem opowieść, która pozwala pojmować i porządkować otaczającą rzeczywistość³¹. Tak zdefiniowana narracja jest częścią określanych przez Foucaulta praktyk dyskursywnych, będących zbiorem wypowiedzi zakorzenionych w uniwersum dyskursu, czyli kształtowanym przez kulturę systemie znaczeń³². Narracja to jedna z form rozumienia świata, pozwala *strukturalizować nasze doświadczenia w kategoriach ludzkich intencji oraz problemów, które wynikają z komplikacji na drodze urzeczywistniania tych intencji*³³. Jest tym, co nadaje ludzkim doświadczeniom sens i pozwala tworzyć tożsamość, korzystając z istniejących już narracji lub budując nowe³⁴. Zakładam, że sensory te ściśle się wiążą z wartościami, które wyznaczają podstawową tkankę kultury. Przyjmuję bowiem aksjologiczne ujęcie kultury, w którym jest ona życiem według wartości³⁵. Anali-

²⁶ L. Przybylska, *Sakralizacja przestrzeni publicznych w Polsce*, Gdańsk 2014, s. 331.

²⁷ P. Wróblewski, *Mobilizacja i konflikty etniczne. Miejsca święte mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 2000.

²⁸ A. Śliz, M.S. Szczepański, *Konflikt społeczny i jego funkcje. Między destrukcją a kreacją*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I. Philosophia–Sociologia” 2011, vol. 36, nr 2, s. 18.

²⁹ R. Dahrendorf, *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności*, przeł. W. Niepokólczycki i in., Warszawa 1993, s. 63.

³⁰ L.A. Coser, *Funkcje konfliktu społecznego*, przeł. Ś. Burdziej, Kraków 2009, s. 95.

³¹ J. Trzebiński, *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, [w:] *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. tenże, Gdańsk 2002, s. 25, *Postępy Psychologii*.

³² E. Soroko, *Poziom autonarracyjności wypowiedzi i użyteczność wybranych sposobów ich generowania*, rozprawa doktorska, Poznań 2007, s. 54.

³³ J. Trzebiński, *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, [w:] *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. J. Trzebiński, Gdańsk 2002, s. 25.

³⁴ M. Matysek, *„Opowiadać znaczy żyć”, czyli o pewnym sposobie rozumienia narracji*, Warszawa 2007, s. 42.

³⁵ S. Pietraszko, *O przedmiocie teorii kultury*, [w:] *Przedmiot i funkcje teorii kultury. Materiały konferencji naukowej*, red. tenże, Wrocław 1982, s. 117–140, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 350.

zowane narracje są różne, ponieważ tworzą je różne ugrupowania społeczne, wpływają z odmiennych aksjologicznych światów i uwarunkowań instytucjonalnych.

Źródła gromadziłam za pomocą kilku narzędzi badawczych: obserwacji uczestniczącej (obejmuje ona analizę działania stron konfliktu podczas konsultacji społecznych w 2019 r.³⁶) oraz kwerendy źródłowej (analiza i archiwizacja treści dotyczących sporu zamieszczanych w mediach społecznościowych od marca do grudnia 2019 r.). Wykorzystano także: szczegółowe raporty ze spotkań sporządzone przez Miejskie Centrum Dialogu³⁷, sprawozdania z dyżurów eksperckich³⁸, upublicznią korespondencję między uczestnikami konfliktu oraz wywiady przeprowadzone przez lokalne media internetowe. Strona internetowa Miejskiego Centrum Dialogu zawiera dostępne online pisma urzędowe dotyczące planowanego zagospodarowania terenu byłego obozu, prezentacje ze spotkań oraz projekt budowlany Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów³⁹. Należy zwrócić uwagę, że większość wypowiedzi przedstawicieli instytucji publicznych sformułowano w stylu oficjalnym, są to źródła występujące głównie w postaci wystosowanych pism urzędowych. Natomiast język grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek bardzo często był nacechowany emocjonalnie. W trakcie analizy trafiały się wypowiedzi pracowników Muzeum Krakowa, które miały formę nieoficjalną i reprezentowały prywatne poglądy, jednak zdarzało się to niezwykle rzadko.

4. ANALIZA STANOWISK

a. Spór o ograniczenie przestrzenne

Proponowane w *Zamiennym projekcie budowlanym* wygrodenie⁴⁰ było pierwszym elementem sporu ze społeczeństwem zamieszkującym okolice Krzemionek w dyskusji dotyczącej zagospodarowania terenu byłego obozu KL Płaszów. Początkowo miało mieć ono postać stalowych słupów o wysokości do 1,8 m, rozstawionych co 25 lub 75 cm⁴¹. Mieszkańcy zażądali odrzucenia przedstawionej koncepcji, sądząc, że ogrodzenie uniemożliwi im wstęp na teren zielony⁴². W publikowanych przez przedstawicieli ruchu Stop Ogradzaniu Krzemionek postach na Facebooku nietrudno zaobserwować poczucie dezorientacji i dezinformacji. Mieszkańców zaniepokoila wiadomość o ogrodzeniu

³⁶ *Ogłoszenie w sprawie konsultacji społecznych dotyczących powstania Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów w Krakowie*, Miejskie Centrum Dialogu, 10 VI 2019, [online] <https://tiny.pl/79dpf>, 19 IV 2020.

³⁷ *Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów w Krakowie – konsultacje społeczne...*

³⁸ Opublikowane przez Miejskie Centrum Dialogu do wglądu na stronie internetowej, [online] <https://tiny.pl/79dpr>, 19 IV 2020.

³⁹ *Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów w Krakowie – konsultacje społeczne...*

⁴⁰ *Zamienny projekt budowlany...*

⁴¹ M. Mrowiec, *Kraków. Emocje wokół tworzonego muzeum KL Płaszów*, Kraków. Nasze Miasto.pl, 1 VII 2019, [online] <https://tiny.pl/79dp3>, 29 IV 2020.

⁴² *Tamże.*

Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszow siatką: [...] *Podczas spotkania styczniowego cały czas powtarzano wygrozdzenie i to takie że dorosły człowiek swobodnie przejdzie. A tu proszę w projekcie siatka i słupy co 25 cm. Taki mur widoczny z okien zarówno mieszkańców Wielicka 75 jak i domów prywatnych. Skandal*⁴³.

W związku z narastającymi obawami lokalnej społeczności przedstawiciele Zarządu Inwestycji Miejskich wydali oświadczenie, w którym uściślili, że przedmiot wygrozdzenia podlega konsultacji i nie zostały podjęte ostateczne decyzje⁴⁴. Wielokrotnie wypowiadał się na ten temat dyrektor Muzeum Krakowa Michał Niezabitowski, podkreślając, że teren „wygrodzony będzie optycznie” i nie zostanie odebrany mieszkańcom⁴⁵.

b. Spór o ochronę przyrody

Teren byłego obozu KL Płaszow przyrodnicy oceniają jako „obszar o wysokim walorze przyrodniczym”⁴⁶. Projekt jest uważany za wysoce niebezpieczny dla żyjących tam zwierząt i roślin. Inwestycja ma skutkować wycięciem ok. 300 drzew, tzw. samosiejek⁴⁷. Mieszkańcy w swoich argumentach zwracają uwagę na niski stan zalesienia Krakowa i w związku z tym sądzą, że wycinanie drzew jest niedopuszczalne⁴⁸. Obecnie w petycji⁴⁹, listach urzędowych⁵⁰ oraz publicznych postach grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek zamieszczanych na Facebooku podkreśla się rolę przyrody jako naturalnego strażnika pamięci⁵¹. Razem z aktywistami związanymi z ruchami ekologicznymi członkowie lokalnej społeczności postulują utworzenie Parku Pamięci, który nie będzie ingerował

⁴³ Komentarz zamieszczony pod postem opublikowanym w zamkniętej grupie Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 24 VI 2019r., [online] <https://linkd.pl/4rpm>, 8 V 2020, wszystkie cytowane wypowiedzi zachowują pisownię oryginału.

⁴⁴ *Emocje wokół muzeum KL Płaszow – stanowisko ZIM*, Kraków.pl, 1 VII 2019, [online] <https://tiny.pl/79dl7>, 29 IV 2020.

⁴⁵ M. Mrowiec, *Kraków. Wydobywana historia Płaszowa. Jak powinno funkcjonować muzeum?*, „Dziennik Polski 24” 2019, 21 VI, [online] <https://tiny.pl/79dlf>, 29 IV 2020; dodatkowo: M. Mrowiec, *Kraków. Emocje wokół...*, J. Korta, *Egzamin z pamiętania*, Kraków.pl, 11 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/ufed>, 29 IV 2020 oraz notatka z konsultacji społecznych z 24 VI 2019 r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://tiny.pl/79dpr>, 29 IV 2020.

⁴⁶ M. Waszkiewicz, *Opinia Towarzystwa na Rzecz Ochrony Przyrody* opublikowana na fanpage’u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku dnia 23 VII 2019 r., [online] <https://tiny.pl/79d47>, 8 V 2020.

⁴⁷ List Prezydenta Miasta Krakowa Jacka Majchrowskiego do radnego Bolesława Kisiora opublikowany na fanpage’u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 19 VIII 2019 r., [online] <https://tiny.pl/79d4w>, 23 IV 2020.

⁴⁸ *Tamże*.

⁴⁹ Petycja *Stop wycinie drzew na Krzemionkach!*, Stop Ogradzaniu Krzemionek, 17 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/ufep>, 8 V 2020.

⁵⁰ List grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek do radnego Aleksandra Miszałskiego opublikowany na fanpage’u Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 13 VIII 2019 r., [online] <https://linkd.pl/ufe2>, 23 IV 2020.

⁵¹ Petycja *Stop wycinie...*

w środowisko, pozwoli wykorzystać już istniejące elementy zabudowy i wyraźnie wyodrębni najbardziej niewralgiczne przestrzenie⁵².

Muzeum Krakowa wskazuje na konieczność budowy Centrum Edukacyjnego i Memoriału wraz z miejscami parkingowymi. Badania archeologiczne prowadzone na terenie byłego obozu przez MK przyniosły efekty w postaci ok. 14 tys. zabytków archeologicznych, które muszą mieć swoją przestrzeń wystawienniczą, znajdującą się w obrębie terenu, na którym zostały odnalezione⁵³. Dodatkowo budynek Memoriału będzie wspomagał organizację ruchu turystycznego⁵⁴. Dyrektor MK podkreślał, że Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow jest zaplanowane jako miejsce zielone, ciche, sprzyjające kontemplacji⁵⁵.

c. Spór o funkcję i znaczenie przestrzeni

Teren byłego obozu KL Plaszow od 2006 r. posiada status cmentarza wojennego, co wiąże się z prawną ochroną miejsca⁵⁶. Przedstawiciele Muzeum Krakowa zwracają uwagę na niestosowne zachowania i niedopuszczalne formy rekreacji, z którymi można się spotkać na obszarze będącym wielkim cmentarzyskiem⁵⁷. W trakcie konsultacji zaznaczyli, że powstanie Muzeum – Miejsca Pamięci KL Plaszow ma służyć świadomemu wykorzystaniu tego miejsca, głównie na kontemplację⁵⁸.

Istnieją problemy związane z wyodrębnieniem aktywności, które mogą być dozwolone na terenie KL Plaszow. Mieszkańcy zgadzają się, że pewne rodzaje wypoczynku nie powinny mieć tam miejsca⁵⁹. Jeśli zaś chodzi o rekreację w formie spacerów i jazdy rowerem, podkreślają, że nie urąga ona pamięci ofiar: *Nie odbiera się godności miejscu, w którym spaceruje się, uprawia nordic walking, jeździ na rowerze, sankach [...]*⁶⁰.

Podczas czwartego spotkania konsultacyjnego (18 listopada 2019 r.) mieszkańcy wraz z pracownikami MK próbowali ustalić wspólnie, jakie aktywności należy zaakceptować na tym obszarze. Zdecydowano, że niedozwolone powinny być ogniska,

⁵² M. Waszkiewicz, *Opinia Towarzystwa...*; notatka z konsultacji społecznych z 24 VI 2019...; post *Podsumowanie konsultacji społecznych* zamieszczony przez przedstawicieli ruchu Akcja Ratunkowa dla Krakowa na Facebooku 22 X 2019 r., [online] <https://linkd.pl/ufe7>, 8 V 2020.

⁵³ Notatka z konsultacji społecznych z 18 XI 2019 r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>, 8 V 2020.

⁵⁴ M. Mrowiec, *Kraków. Muzeum w miejscu dawnego obozu KL Plaszow: 43 hektary pamięci*, „Dziennik Polski 24” 2018, 31 XII, [online] <https://linkd.pl/ufe9>, 8 V 2020.

⁵⁵ *Tamże*.

⁵⁶ *KL Plaszow – konsultacje społeczne w sprawie regulaminu*, Kraków.pl, 20 XI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufek>, 1 V 2020.

⁵⁷ J. Korta, *Egzamin z pamiętania...*

⁵⁸ M. Mrowiec, *Kraków. Muzeum w miejscu dawnego obozu KL Plaszow...*

⁵⁹ Post zamieszczony w zamkniętej grupie Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 24.03.2019 r., [online] <https://linkd.pl/ufef>, 8 V 2020.

⁶⁰ Post zamieszczony w zamkniętej grupie Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 23.03.2019 r., [online] <https://linkd.pl/uffp>, 8 V 2020.

grille i spożywanie alkoholu, puszczenie psów wolno oraz organizowanie imprez rozrywkowych. Dopuszczyć natomiast można spacery, uprawianie sportu, zabawę z dziećmi⁶¹. Sprawa pozostałych form wypoczynku podlegała dyskusji i nie została ostatecznie rozstrzygnięta.

d. Pozycjonowanie uczestników konfliktu

W analizowanych wypowiedziach umieszczonych na fanpage'u i profilu grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku dominuje świadomość marginalizacji w ujęciu partycypacyjnym – mieszkańcy mają poczucie ograniczenia, a nawet wykluczenia w zakresie wpływu na zagospodarowanie przestrzeni Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów⁶². Zgromadzona społeczność wielokrotnie przedstawiała własne koncepcje upamiętnienia terenu byłego obozu⁶³. Sugestie te nie zostały uwzględnione podczas kolejnych spotkań. Liczne opinie na fanpage'u ruchu Stop Ogradzaniu Krzemionek wskazują, że mieszkańcy odbierają działania MK i UMK jako lekceważenie ich głosu w sprawie: *widzę ze pomysłu Parku Pamięci nawet nie poruszają. To nie są konsultacje. Mam wrażenie że to co tam powstanie jest już przesądzone. Mieszkańcy nie mają wpływu na zmianę projektu. a spotkania powstały chyba tylko dlatego żeby ktoś im nie zarzucił że nie robili konsultacji [...]*⁶⁴. *Gdy zbierałam podpisy pod listą, często ludzie podpisywali mówiąc: my podpiszemy sprzeciw 1000 razy, a oni i tak zrobią co dużo wcześniej było zaplanowane [...]*⁶⁵.

Jednym z najczęściej pojawiających się zarzutów wobec MK i UMK jest celowa dezinformacja. Zastrzeżenia budziła forma konsultacji, a także wiadomości podawane przez obie instytucje do obiegu publicznego. Natłok informacji pojawiający się w lokalnych mediach oraz podczas konsultacji społecznych był prawdopodobnie spowodowany brakiem scentralizowanego podmiotu zarządzającego projektem, a także wczesnym stadium powstawania Muzeum – Miejsca Pamięci⁶⁶. Negatywne odczucia powoduje także brak reprezentantów Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie podczas spotkań⁶⁷.

⁶¹ Notatka z konsultacji społecznych z 18 XI 2019...

⁶² U. Abłażewicz-Górnicka, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej*, Białystok 2013, s. 232, *Pogranicze. Studia Społeczne*, 22.

⁶³ Notatka z konsultacji społecznych z 24 VI 2019...

⁶⁴ Komentarz pod postem opublikowanym na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 17 IX 2019 r., [online] <https://linkd.pl/uff4>, 23 IV 2020.

⁶⁵ Komentarz pod postem opublikowanym na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 17 IX 2019 r., [online] <https://linkd.pl/uff4>, 23 IV 2020.

⁶⁶ Komentarz pod postem opublikowanym w zamkniętej grupie Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 1 X 2019 r., [online] <https://linkd.pl/uff5>, 23 IV 2020, informacja o podmiotach odpowiedzialnych za powstanie Muzeum – Miejsca Pamięci jest udostępniona również na stronie Centrum Dialogu Miejskiego, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>, 23 IV 2020.

⁶⁷ Post zamieszczony na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 22 X 2020 r., [online] <https://linkd.pl/uff7>, 23 IV 2020.

e. Marginalizacja inicjatywy lokalnej

Poczucie marginalizacji i wykluczenia łączy się w analizowanych wypowiedziach z działaniem, które ma według grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek przedstawiać mieszkańców jako „niegodnych miejsca”. 13 czerwca 2019 r. reprezentanci ruchu wystosowali list do przewodniczącego PO w Małopolsce Aleksandra Miszałskiego, przedstawiając w nim swoje odczucia. Podkreślali, że MK i UMK demonizują mieszkańców i podczas konsultacji odnoszą się do zebranej społeczności obraźliwie i arogancko⁶⁸. Na pogłębienie tego wrażenia wpłynął film stworzony na zamówienie UMK i MK, obrazujący różne formy rekreacji na terenie KL Płaszow⁶⁹. Krakowianie uważają także, że dehumanizuje się ich również poprzez pokazywanie jako tych, którzy nie wyrażają zgody na upamiętnienie. Oficjalnie grupa Stop Ogradzaniu Krzemionek głosi chęć uczczenia pamięci ofiar, ale w innym kształcie niż proponowany przez MK⁷⁰. Tymczasem w liście otwartym Muzeum Krakowa podkreślano, że *obserwuje się działania, które poddają w wątpliwość konieczność upamiętnienia tego miejsca*⁷¹. Podczas trzeciego spotkania konsultacyjnego (21 października 2019 r.) na pytanie dotyczące zagospodarowania zieleni na terenie KL Płaszow największa liczba osób odpowiedziała, że nie wyraża zgody na jakąkolwiek ingerencję w miejscu byłego obozu⁷². Przekonanie o niechęci społeczności lokalnej do upamiętnienia tego terenu wzmagają pojawiające się podczas konsultacji incydenty, wypowiedzi zawierające treści naruszające ustalenia dyskusji (*np. odwołujące się do krzywdzących stereotypów narodowych, uprzedzeń na tle religijnym czy narodowościowym*) spotkały się z interwencją moderatorki, a nawet odbieraniem głosu⁷³.

f. Spór o narrację historyczną

Brak znajomości historii płaszowskiego obozu i świadomości martyrologicznych cech miejsca wśród lokalnej społeczności jest według MK jednym z głównych argumentów przemawiających za realizacją projektu⁷⁴. W trakcie konsultacji społecznych pracownicy Muzeum wielokrotnie prostowali nieprawdziwe informacje dotyczące obozu i przypominali jego historię, co zostało odnotowane w raportach ze spotkań⁷⁵. We

⁶⁸ List grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek do radnego Aleksandra Miszałskiego...

⁶⁹ Film dostępny w serwisie YouTube, [online] <https://linkd.pl/uff9>, 23 VI 2020; Post i komentarze opublikowane w zamkniętej grupie Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 17 VII 2019 r., [online] <https://linkd.pl/uffa>, 23 IV 2020 r. oraz 18 VII 2019 r., [online] <https://linkd.pl/uffk>, 23 IV 2020.

⁷⁰ Petycja *Stop wycince drzew na Krzemionkach!*...

⁷¹ *List otwarty w sprawie upamiętnienia byłego KL Płaszow*, Muzeum Krakowa, 11 IX 2019, [online] <http://bit.ly/listIntencyjnyKLPaszow>, 23 IV 2020.

⁷² Notatka z konsultacji społecznych z 21 X 2019 r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>, 23 IV 2020.

⁷³ Notatka z konsultacji społecznych z 18 XI 2019...

⁷⁴ J. Korta, *Niemý świadek zbrodni*, Kraków.pl, 11 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/uffc>, 23 IV 2020.

⁷⁵ Notatka z konsultacji społecznych z 18 XI 2019...

wspomnianym wcześniej liście do radnego Bolesława Kisiora Prezydent Miasta Krakowa podkreślał: *Trudno też oprzeć się wrażeniu, że jej członkowie [organizacji Stop Ogradzaniu Krzemionek – przyp. S.P.] świadomie starają się bagatelizować skalę tragedii, do jakiej doszło w tym miejscu, twierdząc np., że KL Plaszow był obozem koncentracyjnym tylko z nazwy, bo nie wybudowano na jego terenie krematoriów*⁷⁶.

Zastrzeżenia budzi też slajd prezentacji przygotowanej dla radnych w czerwcu 2019 r., w którym mieszkańcy przedstawili historię terenu obozu, podkreślając głównie męczeństwo polskich ofiar (nie wspomniano o cierpieniu i śmierci żydowskich więźniów), a także zaznaczając, że budowa krematoriów nie została dokończona⁷⁷. Kontrowersyjny jest również wpis na Facebooku (z 14 kwietnia 2019 r.), w którym reprezentanci grupy zaprzeczyli, że obóz był koncentracyjny: *Z historii obozu wiemy, że działał on przez dwa lata. Na początku był obozem pracy później jego nazwę zmieniono na koncentracyjny, ale nigdy naziści nie zrealizowali tu obozu koncentracyjnego. Posługując się definicją obozu koncentracyjnego, jako miejscem koncentracji ludzi, przed ich celową zagładą, w specjalnie w tym celu skonstruowanych urządzeniach do zabijania, można stwierdzić ze źródeł historycznych, że ten obóz takiej funkcji nigdy nie pełnił*⁷⁸.

Należy jednak zaznaczyć, iż zauważyć można stopniowy wzrost świadomości historycznej lokalnej społeczności. Na ostatnim spotkaniu konsultacyjnym (16 grudnia 2019 r.) to mieszkaniec związany z grupą Stop Ogradzaniu Krzemionek poprosił pracowników MK o sprostowanie pojawiającej się informacji sugerującej, że KL Plaszow nie był obozem koncentracyjnym⁷⁹.

g. Spór o wymiar ekonomiczny

Protestujący mieszkańcy obawiają się rozmachu inwestycji, jakim jest Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow, i turystyfikacji miejsca. Boją się, że natłok zwiedzających wpłynie negatywnie na ich komfort życia⁸⁰. Sytuację, która może nastąpić po zrealizowaniu projektu, porównują do tej w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu: *W świecie muzealnym takie miejsca-muzea [tereny byłych obozów koncentracyjnych – przyp. S.P.] są szczególnie prestiżowe. Wiemy jak bezwzględny i niemający nic wspólnego z powagą i pamięcią jest biznes turystyczny zbudowany wokół muzeum w Oświęcimiu*⁸¹.

Pracownicy Muzeum Krakowa zapewniają, że funkcja Muzeum – Miejsca Pamięci KL Plaszow nie jest komercyjna. Podkreślali, że za wstęp na teren obiektu nie będzie

⁷⁶ List Prezydenta Miasta Krakowa Jacka Majchrowskiego do radnego Bolesława Kisiora...

⁷⁷ Prezentacja udostępniona na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 6 VI 2019 r., [online] <https://linkd.pl/4mmm>, 23 IV 2020.

⁷⁸ Post opublikowany na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 14 IV 2019, [online] <https://linkd.pl/4mmp>, 23 IV 2020.

⁷⁹ Notatka z konsultacji społecznych z 16 XII 2019 r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>, 23 IV 2020.

⁸⁰ M. Mrowiec, *Kraków. Emocje wokół...*

⁸¹ Komentarz opublikowany pod postem na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 20 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/4mmz>, 8 V 2020.

pobierana opłata, ponieważ instytucje o charakterze martyrologicznym nie mogą tego czynić⁸². Według zapewnień pracowników Muzeum powstające miejsce pamięci będzie służyło edukacji⁸³, ich wizją jest stworzenie pełnej Trasy Pamięci mówiącej o Krakowie w czasach okupacji⁸⁴. Reprezentanci MK są także świadomi bliskiej odległości Auschwitz-Birkenau i zarzutu dotyczącego prowadzenia działalności na podobnie dużą skalę. Zapewniają, że w scenariuszu wystawy zamierzają się skupić na zaprezentowaniu indywidualnych historii ofiar: *Nie chcemy i nie jesteśmy w stanie konkurować z cierpieniem, którego doświadcza zwiedzający, odwiedzając odległe o 70 km od tego miejsca muzeum Auschwitz-Birkenau. [...] Opowiemy historię indywidualnych ludzi, których historia [...] stała się traumą, z którą my mamy do czynienia bardziej niż ma to miejsce w mieście Oświęcim, ponieważ ten temat, o którym tu mówimy, nie został przepracowany na skutek bardzo różnych sytuacji*⁸⁵.

5. PODUSMOWANIE

Konflikty o zagospodarowanie przestrzeni są jednym z przykładów sporów, które najczęściej dotyczą współczesne zbiorowości lokalne⁸⁶. Wynika to ze zmian zachodzących w społeczeństwie obywatelskim i dotyczy sprzeczności interesów grup skonfliktowanych, zajmujących różne pozycje i odgrywających określone role społeczne⁸⁷. Maria Środoń wskazuje, że dzieje się tak pod wpływem „uwłaszczania” przestrzeni publicznej przez mieszkańców i rosnącej podmiotowości społeczności lokalnej⁸⁸. Ludność żyjąca w pobliżu terenu KL Plaszow oprotestowała projekt, który jawił się jej jako naruszający dotychczasową przestrzeń życiową. Spór o zagospodarowanie terenu byłego obozu to nie tylko opisywane przez Dahrendorfa „uprawnienia i zasoby”⁸⁹, ale także: a) ujawnienie poczucie marginalizacji, b) okazja do przedstawienia krytycznego stanowiska wobec zakresu upamiętniania ofiar ludności żydowskiej. Im bardziej prywatny, zamknięty był obieg informacji, tym większy pojawiał się krytycyzm w stosunku do proponowanych działań władzy na rzecz uczenia pamięci ofiar żydowskich. Obie strony sporu mówią o skali upamiętnienia, ale w różnym miejscu lokują na niej ostateczne rozwiązanie muzealne.

⁸² Notatki z konsultacji społecznych z 16 IX 2019 r. i 21 X 2019 r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>, 8 V 2020.

⁸³ *Tamże*.

⁸⁴ M. Mrowiec, *Kraków. Muzeum w miejscu dawnego obozu KL Plaszow...*

⁸⁵ *KL Plaszow. Źródła, stan wiedzy...*

⁸⁶ M. Środoń, *Konflikt wokół problemów zagospodarowania przestrzennego – rola internetu jako narzędzia polityczne jsamoorganizacji społeczności lokalnych. Przypadek Starej Ochoty w Warszawie*, [w:] *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnej*, red. B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec, Warszawa 2010, s. 143.

⁸⁷ A. Śliz, M.S. Szczepański, *Konflikt społeczny i jego funkcje...*, s. 18.

⁸⁸ M. Środoń, *Konflikt wokół problemów zagospodarowania przestrzennego...*

⁸⁹ A. Śliz, M.S. Szczepański, *Konflikt społeczny i jego funkcje...*, s. 19.

Podkreślając za Coserem rolę konfliktu jako czynnika, który uświadamia uśpione normy i zasady, można, stosując jego terminy, określić przedstawiony spór jako dynamiczny⁹⁰. Prowadzona przez strony konfliktu narracja ewoluuje; ujawniają się kolejno nowe argumenty mające na celu potwierdzenie racji danej grupy. Jako „przestrzeń wrażliwa” KL Plaszow wpisany jest do rejestru zabytków i na listę cmentarzy wojennych, a więc prawnie powinien podlegać normom, które wykluczają pewne formy aktywności na jego obszarze. Na trudność wyegzekwowania adekwatnych zachowań wpływa fakt, iż funkcjonował on od lat głównie jako teren zielony, rekreacyjno-wypoczynkowy. Mieszkańcy początkowo opowiadali się za pozostawieniem dotychczasowego przeznaczenia tego miejsca. Stopniowo, po zderzeniu z historycznymi argumentami przedstawicieli MK (miejsce pamięci, cmentarz), pojawiały się przesłanki o charakterze „ekologicznym”. Znajdowano w sferze ochrony przyrody wartości mające uzasadniać ograniczenia w planowanym projekcie budowy Muzeum – Miejsca Pamięci KL Plaszow. Ujawnia to zmiany aktualnego „rankingu” wartości (ich ważności) we współczesnym dyskursie publicznym.

Przypadek Muzeum – Miejsca Pamięci KL Plaszow otworzył pole do dyskusji nad rozumieniem zagospodarowania „przestrzeni wrażliwej” – miejsca bolesnej pamięci. Ma on charakter wielowymiarowy i dotyczy nie tylko sfery doczesnej, obejmującej wspomniane wcześniej użytkowanie przestrzeni, komfort życia i wymiar ekonomiczny powstającego projektu, ale również porusza kwestię wartości, działalności związanej z uczczeniem pamięci ofiar, ochrony przyrody w dobie kryzysu klimatycznego. Przeprowadzone badania pokazują problem pamięci rywalizującej w przedstawieniu narracji historycznej i niemożność komunikacji między instytucjami a mieszkańcami.

Analiza konfliktu o zagospodarowanie przestrzenne KL Plaszow wskazuje na trudności w rozwiązywaniu podobnych aksjologicznych sporów i w zastosowaniu w ich przypadku kompromisów.

BIBLIOGRAFIA

- Ablażewicz-Górnicka U., *Marginalizacja i wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej*, Białystok 2013, *Pogranicze. Studia Społeczne*, 22, <https://doi.org/10.15290/pss.2013.22.16>.
- Bednarek M., Karski K., Śmietana M., *Miejsce Pamięci KL Plaszow. Raport za okres 2016-2017*, Kraków 2017.
- Coser L.A., *Funkcje konfliktu społecznego*, przeł. Ś. Burdziej, Kraków 2009.
- Dahrendorf R., *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności*, przeł. W. Niepokółczycki i in., Warszawa 1993.
- Dutka-Kącka J., Zakrzewski M., *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945: zapomniane miejsce zbrodni w Krakowie*, Kraków 2013.
- Kocik K., *Płaszów. Próby upamiętnienia (1945-2007)*, [w:] *Płaszów. Odkrywanie*, red. M. Baran, Kraków 2016.

⁹⁰ L.A. Coser, *Funkcje konfliktu...*, s. 95.

- Kotarba R., *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945*, Warszawa–Kraków 2009.
- Kotarba R., *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945. Przewodnik historyczny*, Kraków 2014.
- Levy D., Sznajder N., *Amerykanizacja Holocaustu jako imperatyw społeczny*, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa 2018, *Wiedza o Kulturze*, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323533627.pp.173-191>.
- Matysek M., „Opowiadać znaczy żyć”, czyli o pewnym sposobie rozumienia narracji, Warszawa 2007.
- Nijakowski L.M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.
- Pietraszko S., *O przedmiocie teorii kultury*, [w:] *Przedmiot i funkcje teorii kultury. Materiały konferencji naukowej*, red. S. Pietraszko, Wrocław 1982, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 350.
- Przybylska L., *Sakralizacja przestrzeni publicznych w Polsce*, Gdańsk 2014.
- Soroko E., *Poziom autonarracyjności wypowiedzi i użyteczność wybranych sposobów ich generowania*, rozprawa doktorska, Poznań 2007.
- Stop Ogradzaniu Krzemionek, [online] <https://linkd.pl/4rpm>.
- Ślíz A., Szczepański M.S., *Konflikt społeczny i jego funkcje. Między destrukcją a kreacją*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I. Philosophia–Sociologia” 2011, vol. 36, nr 2.
- Środoń M., *Konflikt wokół problemów zagospodarowania przestrzennego – rola internetu jako narzędzia politycznej samoorganizacji społeczności lokalnej. Przypadek Starej Ochoty w Warszawie*, [w:] *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych*, red. B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec, Warszawa 2010.
- Trzebiński J., *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, [w:] *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. J. Trzebiński, Gdańsk 2002, *Postępy Psychologii*.
- Zawiła M., *Dziedziczyństwo przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019, *Jagiellońskie Monografie Religioznawcze*.
- Wróblewski P., *Mobilizacja i konflikty etniczne. Miejsca święte mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 2000.
- Źródła internetowe
- Korta J., *Egzamin z pamiętania*, Kraków.pl, 11 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/ufed>.
- Korta J., *Niemy świadek zbrodni*, Kraków.pl, 11 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/uffc>.
- Mrowiec M., *Kraków. Emocje wokół tworzonoego muzeum KL Płaszow*, Kraków. Nasze Miasto.pl, 1 VII 2019, [online] <https://tiny.pl/79dp3>.
- Mrowiec M., *Kraków. Wydobywana historia Płaszowa. Jak powinno funkcjonować muzeum?*, „Dziennik Polski 24” 2019, 21 VI, [online] <https://tiny.pl/79dlf>.
- Mrowiec M., *Kraków. Muzeum w miejscu dawnego obozu KL Płaszow: 43 hektary pamięci*, „Dziennik Polski 24” 2018, 31 XII, [online] <https://linkd.pl/ufe9>.
- Buldożery nie wjadą na teren dawnego obozu Płaszów*, „Dziennik Polski 24” 2013, 6 VI, [online] <https://tiny.pl/79dpm>.
- Emocje wokół muzeum KL Płaszow – stanowisko ZIM*, Kraków.pl, 1 VII 2019, [online] <https://tiny.pl/79dl7>.
- Kłótnia nad grobami*, „Dziennik Polski 24” 2007, 13 IV, [online] <https://tiny.pl/79d1d>.
- Nie ruszać cmentarza*, Forty CK Twierdzy Kraków, 10 V 2007, [online] <https://tiny.pl/79djg>.

- KL Plaszow – konsultacje społeczne w sprawie regulaminu*, Kraków.pl, 20 XI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufek>.
- KL Plaszow. Źródła, stan wiedzy, miejsce pamięci*, Program7 – Niezależna Telewizja Internetowa, 15 IV 2017, [online] <https://tiny.pl/79dj8>.
- Miejskie Centrum Dialogu, [online] <https://tiny.pl/79dpr>.
- Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow*, Miasto Kraków, YouTube, 17 VII 2019, [online] <https://linkd.pl/uff9>.
- Notatka z konsultacji społecznych z 24 VI 2019 r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019 [online] <https://linkd.pl/ufes>.
- Notatka z konsultacji społecznych z 16 IX 2019r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>.
- Notatka z konsultacji społecznych z 21 X 2019r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>.
- Notatka z konsultacji społecznych z 18 XI 2019r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019 [online] <https://linkd.pl/ufes>.
- Notatka z konsultacji społecznych z 16 XII 2019r., Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://linkd.pl/ufes>.
- Petycja *Stop wycince drzew na Krzemionkach!*, Stop Ogradzaniu Krzemionek, 17 IX 2019, [online] <https://linkd.pl/ufep>.
- List otwarty w sprawie upamiętnienia byłego KL Plaszow*, Muzeum Krakowa, 11 IX 2019, [online] <http://bit.ly/listIntencyjnyKLPlaszow>.
- List Prezydenta Miasta Krakowa Jacka Majchrowskiego do radnego Bolesława Kisiora opublikowany na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 19 VIII 2019 r., [online] <https://linkd.pl/uffe>.
- List grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek do radnego Aleksandra Miszalskiego opublikowany na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 13 VIII 2019 r., [online] <https://linkd.pl/ufe2>.
- Waszkiewicz M., *Opinia Towarzystwa na Rzecz Ochrony Przyrody* opublikowana na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 23 VII 2019 r., [online] <https://tiny.pl/79d47>.
- Zamienny projekt budowlany*, Miejskie Centrum Dialogu, 8 VII 2019, [online] <https://tiny.pl/79dph>.
- Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow w Krakowie – konsultacje społeczne wokół zagadnień związanych z powstającym muzeum*, Miejskie Centrum Dialogu, 17 VI 2019, [online] <https://tiny.pl/79dpr>.
- Ogłoszenie w sprawie konsultacji społecznych dotyczących powstania Muzeum – Miejsca Pamięci KL Plaszow w Krakowie*, Miejskie Centrum Dialogu, 10 VI 2019 [online] <https://tiny.pl/79dpf>.
- Ogłoszenie z dnia 2007-04-11*, eGospodarka.pl, [online:] <https://tiny.pl/79d1x>
- Prezentacja udostępniona na fanpage'u grupy Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku 6 VI 2019 r., [online] <https://linkd.pl/4mmm>.
- Post *Podsumowanie konsultacji społecznych* zamieszczony przez przedstawicieli ruchu Akcja Rantunkowa dla Krakowa na Facebooku 22 X 2019 r., [online] <https://linkd.pl/ufe7>.

KL Płaszów – konsultacje społeczne w sprawie regulaminu, Kraków.pl, 20 XI 2019, [online]
<https://linkd.pl/ufek>.

Wszystkie cytowane komentarze opublikowane zostały na fanpage'u i w zamkniętej grupie Stop Ogradzaniu Krzemionek na Facebooku.

Sylwia PORĄBKA – doktorantka na Wydziale Humanistycznym Akademii Górniczo-Hutniczej. Obecnie zajmuje się badaniami dotyczącymi kulturowych aspektów konfliktu zagospodarowania przestrzeni byłego obozu KL Płaszów.